

V težkih okoliščinah najbolj potrebujemo umetnost

V organizaciji festivala *Subversive* in pod pokroviteljstvom Srbskega nacionalnega sveta so lani v Zagrebu izvedli tridnevni posvet o partizanski umetnosti, ki so se ga udeležili številni znanstveniki iz več držav. Vsebinsko je bil posvet zelo raznolik in za mnoge je bilo pravo presenečenje spoznanje, da je bila partizanska kultura izredno bogata. Prispevki so obravnavali partizansko književnost, glasbeno dejavnost, publicistiko in drugo. Dr. Tanja Petrović, predstojnica Inštituta za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, je sodelovala z razpravo *Mnogostranska življenja partizanskega stripa: žanri, avtorji, bralci*.

Sprašuje: CIRIL GALE

Foto: MILENA RUPAR

Pojma partizanska umetnost in partizanski strip sta razmeroma nepoznana. Kakšna je pravzaprav njuna definicija?

Partizansko umetnost predvsem razumemo kot krovno ime za raznovrstne umetniške prakse in izdelke, ki so nastajali med NOB. Definicija partizanskega stripa pa je bolj ohlapna – čeprav je nastajal že med NOB, o partizanskem stripu govorimo tudi takrat, ko imamo v mislih zelo bogato produkcijo stripov s tematiko NOB pozneje v socialistični Jugoslaviji, podobno kot govorimo o žanrsko sorodnem partizanskem filmu. Za povojno produkcijo stripov s tematiko NOB se je uporabljal tudi izraz stripi o NOB, medtem ko danes prevladuje oznaka antifašistični strip. Tako je bila leta 2024 v Sarajevu na ogled razstava Veljka Krulčiča *Antifašistični strip v Jugoslaviji, od 'Pionirja' do 'Partizana'*, zagrebški Strip forum pa je leta

2012 objavil album *Antifašistični strip na Hrvaškem*.

Zagrebški posvet je dokazal, da je bila partizanska umetnost bogata in raznovrstna. Ali ni to presenetljivo, saj je nastajala v razmerah vojne?

Res je, da je umetnost nastajala v zelo težkih okoliščinah. Dejstvo pa je tudi, da prav v težkih okoliščinah najbolj potrebujemo umetnost. Za partizane je bila izjemno pomembna, saj so svoj boj razumeli ne samo kot boj za preživetje, temveč tudi za oblikovanje drugačnega sveta, na radikalno novih temeljih. Umetnost je bila za ustvarjanje tega sveta nujna in je razumljena kot sredstvo, ki je ljudem omogočalo razumeti svoj politični položaj v svetu in se boriti za emancipacijo.

Ivica Ivanišević, Bojan Dmićtrović Krištofić in vi ste pripravili eseje o partizan-

skem stripu. Kaj ta oznaka pravzaprav pomeni, saj so na območju Jugoslavije ves čas vojne pri različnih zalozbah izhajale publikacije s tematsko nepartizanskimi stripi domačih in tujih avtorjev?

Kot sem že poudarila, se partizanski strip nanaša tudi na produkcijo stripov, ki so nastajali po vojni in tematizirali NOB, in ne samo na tiste iz časa med vojno. Partizanski strip oziroma strip o partizanih, ki je nastajal v okviru množične produkcije stripov v Jugoslaviji, pa je žanrsko raznolik, močno prepleten s partizanskimi filmi in je del popularne imaginacije tistega časa. Stripi, ki so nastajali med NOB kot del partizanskega tiska, so bili, tako kot ta tisk v celoti, namenjeni širjenju idej in doseganju ciljev osvoboditve in zmage nad okupatorjem. Po drugi strani so med vojno številni avtorji stripov še naprej objavljali v časopisih, ki

so jih izdajali v okupiranih jugoslovanskih mestih. Tako se je ustvarjal vtis normalnosti življenja pod okupacijo, vendar so okupacijske oblasti ta tisk strogo nadzorovale in cenzurirale, avtorji pa so pogosto poleg stripov ustvarjali tudi protikomunistične, protisovjetske in antisemitske propagandne plakate in knjižice.

Ali vas je ta dihotomija presenetila? Komu je bil namenjen denimo strip v zagrebškem dnevniku *Novosti* in komu strip, ki je nastajal med partizani, tako rekoč na fronti? Ko govorimo o povojnem partizanskem stripu, točno vemo, da je tematika boj proti okupatorju. Kakšen pa je bil in o čem je govoril »pravi«, izvirni partizanski strip?

Partizanski stripi, ki so nastajali med NOB, so bili namenjeni izobraževanju in zabavi, prenašali so etična in poučna sporočila. Partizanska

Po vojni so zagovorniki socialističnega realizma na strip res gledali kot na škodljiv ostanek kapitalističnih odnosov, ampak se je zelo hitro vzpostavila mreža avtorjev, urednikov in založniških hiš, v kateri so stripe množično ustvarjali in tiskali, bili so tudi zelo brani. Bolj trdoživ je bil zaničevalni pogled na strip – in na množično kulturo nasploh – kot šund in nizko kulturo, ki je v svoji naravi veliko bolj razredno kot ideološko obarvan.

revija *Pionir* je od prve številke iz leta 1942 vse do konca vojne vsebovala tudi stripe. Zasledimo jih tudi v drugih otroških revijah, v brošurah in na letakih. Med najbolj znane in priljubljene partizanske stripe vsekakor sodi *Čira in Mira*, ki sta ga ustvarjala pisatelj Bran-

ko Čopić in karikaturist Ivo Kušanić.

Do sredine šestdesetih let oziroma do t. i. nove jugoslovanske gospodarske reforme leta 1965 je bil strip nekakšen grešni kozel za marsikatero družbeno

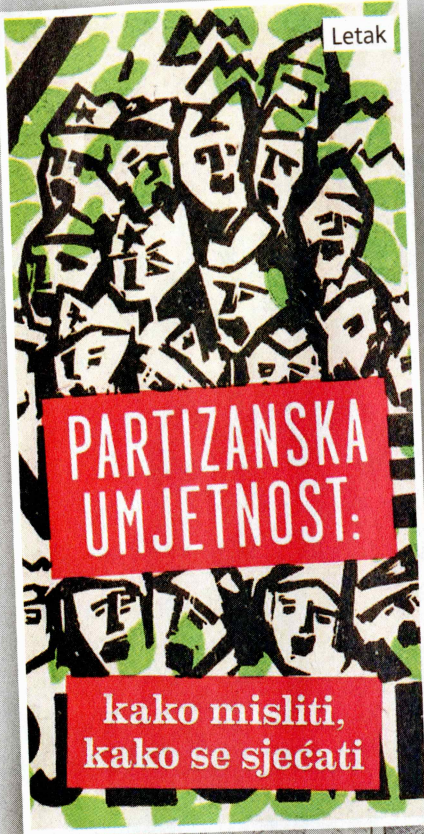
anomalijo, saj je bil ideološko označen za produkt gnile kapitalistične družbe. Nam lahko poveste kaj o tem odnosu do stripa?

Po vojni so zagovorniki socialističnega realizma na strip res gledali kot na škodljiv ostanek kapitalističnih odnosov, ampak se je zelo hitro vzpostavila mreža avtorjev, urednikov in založniških hiš, v kateri so stripe množično ustvarjali in tiskali, bili so tudi zelo brani. Bolj trdoživ je bil zaničevalni pogled na strip – in na množično kulturo nasploh – kot šund in nizko kulturo, ki je v svoji naravi veliko bolj razredno kot ideološko obarvan.

Res so brez posebnih težav izhajali trije vodilni tedniki, ki so objavljali kakovostne tuje in tudi domače stripe: *Politikin zabavnik* in *Kekec* v Beogradu ter *Plavi vjesnik* v Zagrebu. Ko pa so založniki po omenjeni tržno naravnani gospodarski refor-

mi morali večji del stroškov izdajanja pokrivati sami, so se začele pojavljati časopisne in knjižne publikacije, ki naj bi bile tudi finančno uspešne. Kako je to vplivalo na položaj stripa pri nas?

Pomembno je tudi to, da so *Kekec*, *Tik-tak*, *Smilje* i *bosilje*, *Dečje novine* in druge revije za otroke, ki so objavljale tudi stripe, prek šol prihajale do učencev in dijakov. Strip je torej do svojih mladih bralk in bralcev imel odprto pot skozi šolski sistem. Izjemna priljubljenost stripov in drugih popularnih izdaj je prinašala založbam dobiček, kar je omogočalo še večje število novih revij za strip in tudi sistematično podporo domačemu stripu, vzgajanje novih generacij avtorjev in razvoj teorije stripa. Leta 1974 je začela izhajati revija *Pegaz*, posvečena teoriji stripa in vizualnih medijev, od leta 1977 pa je izhajal *YU strip*, revija, v celoti posvečena domačemu stripu.

Obroč smrti ilustratorja Vladimira Hercega (Zagreb) in Cirila Galea (Ljubljana)

Partizani Đorđa Lebovića in Julesa Radi-ovića

191. Eksploziralo je skladišče municije. Mochen blisk je oslepil za nekaj trenutkov. Kosi losa se padal pelog izbovita. Marja je izgela. »Kaj je to?« iznenaden glas. Fant je izšel v jarku. »Počnem peti! Za menjuje Rubel mi ju sledi. Prišla sta iz gudca. Prišla sta do prvih hribov.

192. Rmet Dolne ju je nootropno pričakoval. »Kuj je zhe tale je zasopel in skočil k ranjenemu sinu. Ridati je vstrel na puskovnjake. Prišel kar je skrat trenu. Vozelo mu je stopila na prout. Heta je nadaljevala borbo proti okupatorja. V mostu ni bilo vohov varu. Pridružila se ho partizanom. Iltra so se pripravili za odhod.

Ilegalec scenarista Marka Mihelčiča in ilustratorja Bojana Schlegla

Nikoli sužnji – znamenita zbirka partizanskih stripov

Trem vodilnim časopisnim založnikom periodike (ljubljansko Delo, beograjska Politika, novosadski Dnevnik) so se pridružile Dečje novine iz Gornjega Milanovca v Srbiji. Predvsem po zaslugi dveh entuziastov – Srečka Jovanovića in Aleksandra Lazarevića – so se Dečje novine razvile v enega največjih in najboljših založniških podjetij v Jugoslaviji, hkrati pa je ta založba največ prispevala k razvoju izvirnega povojnega partizanskega stripa, se pravi stripa s temo ju-

goslovanskega upora proti okupatorju. Najbolj znan produkt Dečjih novin so stripi o dogodivščinah dveh partizanskih kurirjev, Mirka in Slavka. Vas je njuna neverjetna priljubljenost presenetila?

Večina avtorjev stripov v nekdanji Jugoslaviji je ustvarjala tudi stripe, povezane z NOB. Avtorji, ki jih danes štejemo za klasike, kot so Andrija Maurović, Julio Radilović, Miki Muster, Ivica Bednjanec, Ivica Koljanin, Zdravko Suljić in drugi, so ustvarili številne partizanske stripe. Pridružila

se jim je naslednja generacija avtorjev, kot so Branislav Kerac, Svetozar Obradović, Branko Plavšić, Ahmet Muminović, Dragan Marković, Petar Aladžić, Jelko Peternejl in drugi. Med avtorji so bili tudi tisti, ki so pripadali »alternativni« kulturi, kot je denimo Radovan Devlić, medtem ko so scenarije za stripe podpisovali številni pisatelji, režiserji ter filmski in gledališki scenaristi, med njimi Đorđe Lebović, Aleksa Mikić, Branko Čopić, Ivo Štivičić, Žika Mitrović, Rudi Aljinović, Gordan Mihić, Slavko Komarica, Mio-

drag Milanović, Marcel Čukli, Svetozar Obradović in Norbert Neugebauer.

Za ta del stripovskega ustvarjanja je zelo pomembna prepletenost s filmom. Zaradi velike priljubljenosti sta partizanska kurirja Mirko in Slavko prišla tudi na filmska platna: založba Dečje novine je producirala film Mirko in Slavko, ki je bil premierno prikazan leta 1973 v režiji Branimirja Torija Jankovića. Je pa veliko bolj značilna nasprotna smer – od šestdesetih let prejšnjega stoletja so bili številni stripi zasnovani na filmih in

televizijskih serijah, kot na primer serija o kapitanu Lešiju, ki sta jo ustvarila Nenad Brixly in Jules Radilović na podlagi istoimenskega filma Žike Mitrovića. Strip *Diverzanti* Marcela Čuklija in Julesa Radilovića je nastal po filmu Hajrudina Krvavca, strip *Valter brani Sarajevo* Đorđa Lebovića in Ahmeta Muminovića pa po istoimenskem filmu Krvavca. Muminović je avtor stripa *Odpisani*, ki temelji na priljubljeni televizijski seriji režiserja Dragana Markovića, serija *Kam gredo divje svinje* pa je bila podlaga za strip z naslovom *Črni Roko* avtorja Jelka Peternelja. V poznih osemdesetih sta Branislav Kerac in Branko Plavišić ustvarila strip *Balkan Express*, ki temelji na filmu Branka Baletića in Gorana Mihića.

Partizanski stripi, ki so nastajali v nekdanji Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, v žanrskem smislu nikakor niso bili poenoteni in homogeni. Njihovi junaki so včasih (denimo kapetan Leši) spominjali na zahodne superjunake, včasih pa so predstavljali izjemne posameznike, kot je recimo Valter iz stripa (in filma) *Valter brani Sarajevo*. Mnoge filmske in stripovske pripovedi so se znatno oddaljile od prevladujoče predstave o partizanski junaški epiki: tako v stripu *Diverzanti* najdemo bande tihotapcev, ki se med seboj borijo v okupiranem Zagrebu, v *Odpisanih* mlade ilegalce v okupiranem Beogradu ali pa drobne kriminalce, ki poskušajo preživeti vojna leta, v stripu *Balkan Express*.

Dečje novine so izdajale številne stripovske revije z epizodami o Mirku in Slavku ter nasploh sistematično podpirale razvoj domačega stripa s posebnim poudarkom na domačih temah.

O tem pričajo tudi naslovi edicij: *Bombaš*, *Kurirji*, *Nikoli sužnji ... Povsem drugače kot drugi jugoslovanski založniki so ustvarile pravo »tovarno« za risanje stripov o Mirku in Slavku. Ta partizanski strip je bil tako priljubljen, da je bil o njiju posnet celo celovečerni igrani film z enakim naslovom, izdajali so tudi šolske zvez-*

Prisotnost otrok in njihovo aktivno sodelovanje v redakcijah Dečjih novin sta zagotavljala ključno povezavo med tistimi, ki so odločali o vsebini, in tistimi, ki jim je bila namenjena. V vsakem izvodu revije je bilo v kolofonu zapisano: Uredil šolski svet učencev.

ke z liki Mirka in Slavka ter druge šolske potrebščine ... Na čem je temeljila priljubljenost te dvojice, kako jo je mogoče razložiti?

Mirko in Slavko je bil res izjemno priljubljen strip, o čemer pričajo tudi naklade, ki so se vzpele do 180.000, celo 200.000 prodanih izvodov. Razlogi njegove branosti so vsekakor povezani s pristopom k ustvarjanju tega stripa: njegov avtor Desimir Žižović-Buin je postal prvi risar, zaposlen v *Dečjih novinah*. Po pričevanju takratnih urednikov je zahteval le, da mu dovolijo delati z otroki. Risal je stripe, ki naj bi bili podobni otroškimi risbami, stripi o Mirku in Slavku pa so, kot je sam povedal, bili poskus, da bi »boj in revolucijo prenesel v otroški jezik. In otroci so to sprejeli.« Pri tem Buin ni bil izjema, saj je bilo za ustvarjalce dela jugoslovanske popularne kulture in tudi za avtorje stripov ter urednike publikacij, v katerih

so bili objavljeni, pomembno vprašanje, kaj si želijo bralci. *Dečje novine* so od samega začetka izvajale ankete o željah in interesih bralcev. Poleg tega je založba nastala v šolskem okolju in tako so imeli otroci pri ustvarjanju vsebin zmeraj pomembno vlogo. Prisotnost otrok in njihovo aktivno sodelovanje v redakcijah *Dečjih novin* sta zagotavljala ključno

povezavo med tistimi, ki so odločali o vsebini, in tistimi, ki jim je bila namenjena. V vsakem izvodu revije je bilo v kolofonu zapisano: Uredil šolski svet učencev.

Konca skupne države Dečje novine niso preživele. Stripovska redakcija je nehala obstajati leta 1992, veliko preden se je dokončno ugasnilo samo podjetje. Tudi sicer je v začetku devetdesetih strip po vsem svetu zašel v krizo. Iz kioskov so izginile periodične publikacije s stripi, ki so se v glavnem preselili v t. i. stripovske albume oziroma knjige, v tej obliki pa izhajajo v dokaj majhnih nakladah. Kaj je, po vašem mnenju, glavni vzrok te krize?

Spremenili so se načini in kultura branja. Tisk je že dobival resno konkurenco v digitalnih medijih, kar je spremenilo tudi način delovanja množične kulture. Strip se je

preselil v albume, kakovost so postavili pred množičnost in dostopnost, individualni, avtorski umetniški pristop pa nad kolektivnost ustvarjanja. Ampak to ne pomeni, da so učinki množičnega ustvarjanja, obtoka in konzumiranja stripov povsem izzveneli. Na območju nekdanje Jugoslavije še vedno obstaja dobro povezana in entuziastična skupnost, ki ohranja specifično družbenost, ki jo je ustvarjal jugoslovanski strip, pri življenju. Tudi nove generacije imajo svoje stripe, ki jih berejo množično, le da so se okviri in prostori obtoka stripov spremenili. Danes japonske mange v tiskani in digitalni obliki dosegajo milijone bralcev po vsem svetu.

V umetnosti in tako tudi v deveti so nekatere teme stalnice, ki so po svoje zmeraj aktualne. Ali je mogoče govoriti tudi o kakršnikoli aktualnosti tako medvojne kot povojnega jugoslovanskega partizanskega stripa?

NOB je ustvarjal družbeni prostor, ki naj bi omogočil umetnost na povsem novih temeljih in odmik od buržoazne ideje umetnosti. Demokracija povojnega ustvarjanja in branja stripov se je tej partizanski ideji odprte in dostopne umetnosti zelo približala. Partizanski/antifašistični strip je v današnjem času rastočega neofašizma aktualen zaradi svoje sporočilnosti. Zato ne presenečajo albumi s ponatisi in razstave, ki ga tematizirajo. V Gornjem Milanovcu, v Muzeju rudniško-takovskega okrožja, je razstava o začetkih stripa v *Dečjih novinah*. Pred kratkim je bila objavljena tudi prva v vrsti monografij o stripu v *Dečjih novinah* z naslovom *Od Buina do Marvela in Disneyja* avtorja Borisava Čelikovića.